

Глава 1.

ТЕОРЕТИЧНЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

- 1.1. Презентація, зміст і структура релігієзнавства
- 1.2. Сутність релігії та її характеристики
- 1.3. Феноменологія релігійної віри
- 1.4. Структурно-функціональний аналіз релігії
- 1.5. Проблема розуміння релігійних традицій та їх типологія

1.1. Презентація, зміст і структура релігієзнавства

Поняття «релігієзнавство», його визначення й особливості дисциплінарного оформлення

Поняття «релігієзнавство» складається з двох окремих понять, тобто є двокомпонентним. Ці поєднані між собою поняття вже окреслюють предметну область релігієзнавства. Йдеться про знання релігій чи знання про релігії. Знання про релігії уможливаються насамперед на основі опису фактів, пов'язаних із функціонуванням різноманітних релігій. Крім того, вони є наслідком поглибленого і цілісного вивчення релігійних явищ та їхніх структур.

Тому релігієзнавство слід визнати *автономною дисципліною гуманітарного знання, об'єктом всебічного вивчення якої є феномен релігії у різноманітних його соціокультурних і структурних проявах, зв'язках та взаємовпливах*. Відтак зміст релігії, її форми та особливості взаємодії з іншими структурами у суспільстві виявляються проблемним полем дослідження релігієзнавців. У світлі такого розуміння уможливується втілення основного завдання відповідної навчальної дисципліни. Йдеться про забезпечення учнів і студентів необхідними знаннями про різноманітні чи, принаймні, впливові у сучасному суспільстві релігійні традиції та інституції. Тобто, основною функцією релігієзнавства слід визнати просвітницьку. У такому ракурсі релігієзнавство постає важливою складовою гуманітарної освіти, оскільки реалізація його змісту у навчальному процесі суттєво поглиблює рівень загальної культури учнів і студентів. У будь-якому разі ігнорування релігійного компонента духовної культури людства стане на заваді довершеності, всебічності гуманітарного знання. Вкрай важливо, щоб знання про релігії були науково виваженими, історично підтвердженими, систематичними і конфесійно неупередженими. Зауважимо також, що викладання релігієзнавства забезпечує теоретичне підґрунтя, а в перспективі — і можливість об'єктивного сприйняття тієї чи іншої релігії та осмислену варіативність практичної реалізації громадянами права на свободу світогляду і віросповідання. Це право деклароване статтею 35 Конституції України.

Запропоноване вище тлумачення дисципліни повністю узгоджується з традиційними установками М. Мюллера, К. Тіле, П. Шантепі де ла Соссе, у працях яких у другій половині XIX століття завершується оформлення особливої «науки про

релігію». Утім, науку про релігію тоді трактували як дослідження релігії, її сутності та проявів.

Саме німецького філолога Макса Мюллера та голландських теологів Корнеліуса Тіле і П'єра Данієля Шантепі де ла Соссе визнають основоположниками релігієзнавства як самостійної дисципліни наукового знання. У їхніх творах наука про релігію набуває повноправного дисциплінарного статусу, змістовного наповнення і методологічної завершеності. Особливо слід відзначити праці М. Мюллера «Вступ до науки про релігію» (1873), К. Тіле «Основні принципи науки про релігію» (1897) і П. Д. Шантепі де ла Соссе «Підручник з історії релігій» (1891). Зокрема у праці «Вступ до науки про релігію» М. Мюллер наполягав на ефективності саме порівняльного дослідження релігій. При цьому, на його думку, не слід використовувати порівняльне дослідження релігій як засіб приниження одних релігій і звеличення інших. Тому згубними є претензії якоїсь однієї релігії на виняткове положення. Саме М. Мюллеру належить вельми симптоматичне висловлювання: «Хто знає одну релігію, не знає жодної». Вважаємо цю декларацію своєрідною візитною карткою релігієзнавця.

На другу половину XIX століття припадає поява праць із проблем вивчення релігії, історії окремих релігій, з'являються навіть дослідження багатьох сюжетів із релігійної історії людства. Особливо відзначимо праці Е. Бюрнуфа, О. Пфлейдерера, У. Робертсона Сміта, Дж. Дж. Фрезера, Е. Ренана. Відтоді ж можна говорити про науково-дослідницьку та навчальну ідентифікацію дисципліни. Так, у 1873 році з'являються перші релігієзнавчі кафедри у Женевському та Бостонському університетах. Упродовж 70–80-х років XIX століття виникають осередки вивчення релігії в університетах Лейдена, Амстердама, Унсали, Брюсселя, Рима, Парижа, Гарварда й інших міст. У вересні 1897 року у Стокгольмі відбувся I Всесвітній конгрес з релігійних наук, на якому офіційно був затверджений статус науки про релігію як самостійної дисципліни гуманітарного знання.

Передумови становлення релігієзнавства як самостійної дисципліни

Звісно, що дисциплінарному та організаційному оформленню релігієзнавства посприяли певні тенденції інтелектуальної історії людства. Насамперед слід відзначити процес диференціації наукового знання, який охопив європейське суспільство першої половини XIX століття і мав наслідком витворення різних класифікацій наук. Звісно, що поступово виокремлюється й така наука, об'єктом вивчення якої були релігійні явища. Появі релігієзнавства сприяла також остаточно сформована в епоху Просвітництва свобода дослідження і критики різноманітних явищ дійсності. Щодо цього працю Д. Юма «Природна історія релігій» (1757) можна вважати одним із перших досвідів створення наукової історії релігій. Серед передумов відзначимо також формування лояльного ставлення до релігійного життя іновірців. Процесу такого формування сприяли: а) спроби реконструкції релігій інших народів за нам'ятками їхніх сакральних текстів, у яких дослідники намагались знайти паралелі з біблійними текстами; б) поши-

рення на рівні методологічних пошуків порівняльного методу вивчення релігій. До речі, М. Мюллер був одним із перних дослідників, який розкрив суть компаративістики у вивченні релігій. Зокрема він стверджував: «Щоб зрозуміти ту чи іншу релігію, необхідно виявити її найпростішу форму і порівняти з іншими». Важливим наслідком культивованої толеранції слід визнати симптоми відмови від суто християнського бачення інших релігій. До передумов появи релігієзнавства варто віднести і необхідність систематизації й упорядкування накопиченого упродовж багатьох віків знання про різні релігії. При цьому доречно стверджувати про два рівні накопичених знань про релігії — рефлексивний та емпіричний. До першого з них слід віднести різноманітні теорії, автори яких пояснювали проблему суті релігійних явищ, їхні визначальні характеристики, значущість, чинники формування тощо. Подібні теорії зазвичай функціонували як у формі окремих філософських систем, так і в межах суто богословського знання. Емпіричний рівень, своєю чергою, фіксує наявність першоджерел та значного за обсягом описового матеріалу про релігії. Відповідно, до цього рівня варто віднести: а) віроповчальні тексти народів світу, більшість із яких визнавали достатніми для вивчення своїх релігій; б) свідчення мандрівників та місіонерів про вірування і культу переважно неєвропейських народів; в) міфологічні матеріали, що містили свідчення про богів, культурних героїв та ритуали; г) мовозивачі дослідження, орієнтовані зазвичай на вивчення східних мов і, відповідно, релігій Сходу; д) етнографічні, антропологічні та фольклорні пам'ятки; е) археологічні відкриття.

Конфесіоцентричне і релігієзнавче дослідження релігійних явищ; їх порівняльна характеристика

Варто зауважити, що більшість богословів наполягає на змістовній привабливості їхнього підходу до вивчення релігійних явищ, оскільки вважає, що вони, на відміну від релігієзнавців, є інсайдерами релігійних традицій. Відтак варто спочатку з'ясувати, в чому полягають особливості суто богословського (теологічного) підходу у вивченні релігійних явищ. Одразу ж зауважимо, що релігієзнавці сприймають поняття «богослов'я» і «теологія» як синонімічні за змістом: поняття «богослов'я» є калькою з грецької мови поняття «теологія» (слово про Бога). Натомість, у тих чи інших конфесій прийнято розрізняти такі поняття. Зокрема поняттям «теологія» (у значенні систематичного знання про Бога) послуговуються католики і протестанти. Відтак із конфесійної позиції Заходу теологія постає логічно упорядкованим, систематичним викладом християнського вчення у всіх його аспектах. До речі, подібне сприйняття теології набуває чинності у творах ранніх схоластів, зокрема Абельяра. Натомість у православній традиції вживається номінація «богослов'я». Своєрідність суто православного тлумачення цього терміна полягає в акцентації його функціональної виповненості. Інакше кажучи, богослов'я у східнохристиянській традиції не є логічно упорядкованим викладом вчення про Бога, це радше засіб долучення до канонічно утверджених та риторично поданих істин віровчення. Тобто, сам акт богословствування ідентифіку-

ється із досвідом долучення до потенціалу церковної традиції, в основі якого полягає розмова з Богом. Симптоматичним у зв'язку з цим є висловлювання сучасного грецького філософа і богослова Х. Яннараса. На його думку: «Богослов'я — це не теорія світу чи метафізична система, а вираження і формулювання церковного досвіду... не інтелектуальна дисципліна, а досвідна участь, спілкування».

Стосовно вживання поняття «теологія» та його еквівалентів в інших релігійних традиціях. У мусульманській традиції теологія функціонує у вигляді численних «калам» (шкіл та вчень, культивованих цими школами). В індуїстській традиції спостерігаємо «даршану» (точка зору, релігійна філософія), у буддійській — «ада» (вчення, теорія) тощо. Утім, надалі всі можливі підходи до вивчення релігії з позиції її інсайдерів будемо називати конфесіоцентричними.

Методологічними орієнтирами конфесіоцентричного дослідження релігійних явищ слід визнати: а) виразний нормативізм, тобто демонстрацію змістовної привабливості своєї релігії, положення якої сприймаються як норма; б) наявність анологічної установки, у світлі якої пропускаються інші релігії; в) вторинність релігійних явищ як предмета вивчення, порівняно зі спробами осягнення Бога; г) проголошення віри основним інструментом пізнання релігії; д) принцип беззастережної симпатії до вивчення релігійних явищ певної конфесії, наслідком якого є довіра до авторитетних текстів і безсумнівне сприйняття віроповчальних положень. Відтак конфесіологія особливо у формі теології у виразному методологічному ракурсі постає, по суті, теорією конкретної релігійної традиції. Звідси й впливає її важливість як джерела викладення віроповчальних положень якоїсь певної релігії. Проте, теологія з огляду на її зміст не може бути визнана основою неупередженого вивчення різноманітних релігій.

Методологічними орієнтирами релігієзнавчого дослідження змісту релігії та її форм слід визнати: а) опорний, але не винятковий, дескриптивізм (описовість); б) переважання пізнавальної установки; в) первинність релігії як основного об'єкта вивчення, наслідком якого є, по суті, неупереджене ставлення до всіх релігій; г) принциповий наголос на *ratio* як на інструменті осягнення релігійних явищ; д) опосередковане включення до релігійної традиції, наслідком якого є дотримання принципу емпатії. Його суть У. Бредс-Крістенсен окреслив так: дослідник повинен стати на точку зору віруючих людей і пережити їхній релігійний досвід. Утім, до цього варто додати — не опинитись у полоні такого досвіду. Принагідно постає проблема міри інтенсивного включення релігієзнавців у конфесійне поле релігії. Інакше кажучи, наскільки релігієзнавець повинен бути інсайдером? Варто при цьому зважати на ту обставину, що декларована релігійність дослідника сприяє його заангажованості, через яку може бути поставлена під сумнів його професійна придатність. Ми вважаємо, що релігієзнавець не повинен висловлювати свої конфесійні симпатії. Натомість у процесі вивчення релігій він має зважати на принцип умовного «виключення трансцендентності».

Відтак релігієзнавець, для прикладу розповідаючи про християнство, не визнає остаточну авторитетність і непохитність фідеїстезьки навантажених та освячених традицією Церкви догматичних положень. Інакше кажучи, релігієзнавство у конкретному випадку припускає вивчення християнства у відриві від Церкви і віри.